

Tomasz Kwoka

JĘZYKI RUSIŃSKIE

UWAGI WSTĘPNE

W przeciwieństwie do większości narodów słowiańskich, którym w ciągu wieku XIX udało się rozwiązać kwestię modelu języka literackiego, ze względu na opóźniony proces narodowej autoidentyfikacji Rusini pozbawieni byli takiej możliwości. I choć kwestia językowa obecna była zarówno w twórczości działaczy rusińskich drugiej połowy XIX wieku, a potem z większą jeszcze siłą w wiele obiecującym okresie międzywojennym, to jednak nie pojawiła się wtedy wspólna, silna idea kodyfikacji języka, a jedynie różne orientacje proponowały różne języki.

Dopiero zmiany społeczno-polityczne zachodzące w Europie Środkowej i Wschodniej po 1989 roku, kończące półwieczny okres regresu kultury rusińskiej czasów władzy ludowej, pozytywnie wpłynęły na odrodzenie tożsamości narodowej Rusinów karpackich, a wraz z nim rozbudziły nadzieję na ostateczne rozwiązanie problemu rusińskiego języka literackiego. W Polsce, na Słowacji i Ukrainie, w Serbii i Chorwacji oraz na Węgrzech i w Rumunii ostatnie dwudziestolecie to przyspieszony rozwój świadomości odrębności narodowej, rozwój życia kulturalnego i społecznego oraz poszukiwanie wyrazu swej tożsamości przez kodyfikację języka literackiego. To odnowienie procesu sięgającego swymi korzeniami do dziewiętnastowiecznych dyskusji o narodowości i języku literackim, który zatrzymany został przez półwieczny okres komunizmu.

Opis historii i współczesności rozwoju języków rusińskich tym się różni od pozostałych słowiańskich języków literackich, że w większości wariantów rusińskiego proces standaryzacji dokonuje się na naszych oczach, w czasie teraźniejszym. Pomijając sytuację języka rusińskiego w Serbii i Chorwacji, który oficjalnie został skodyfikowany zaraz po I wojnie światowej, sytuacja językowa Rusinów w Polsce, na Słowacji (w państwach, w których oficjalnie już skodyfikowano literackie języki rusińskie) i na Ukrainie (gdzie problem standaryzacji ciągle pozostaje nierozwiązany) jest o wiele bardziej złożona. Specyfika rozwoju rusińskich wariantów wciśniętych między języki wschodnio-, zachodnio- i połu-

dniowosłowiańskie, określa także sposób ich opisu. Przedstawiony poniżej, dość obszerny, rys historyczny i gramatyczny stanowi więc w zasadzie historię trzech języków: języka Rusinów w Serbii (język wojwodińskorusiński) oraz na Słowacji (język rusiński) i w Polsce (język rusińsko-łemkowski)¹.

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Języki rusińskie (w Serbii i Chorwacji: *руски язык, бачванско-руски язык*, na Słowacji: *русинський язык*, w Polsce: *лемківській язык, лемківско-русинський язык*, na Ukrainie: *русинський язык*) należą do grupy wschodniej języków słowiańskich i określane są jako języki pograniczne. Jako genetycznie związane z zachodnimi (karpackimi) gwarami ukraińskimi, posiadają jednocześnie wiele cech stanowiących wynik wielowiekowej koegzystencji z językami z grupy zachodniosłowiańskiej (językiem polskim i wschodnimi gwarami języka słowackiego), a nawet, w przypadku języka Rusinów Serbii i Chorwacji, południowosłowiańskiej (język serbski i chorwacki). Wynikiem położenia peryferyjnego względem gwar ukraińskich oraz bliskich kontaktów z językami zachodniosłowiańskimi jest fakt zanikania niektórych cech wschodniosłowiańskich na rzecz zachodnich (szczególnie w Wojwodinie). Chodzi tu przede wszystkim o warstwę fonetyczną, składniową i leksykalną (stały akcent, zapożyczenia syntaktyczne i leksykalne, słowacka lub polska artykulacja głosek). W leksyce, obok wschodniosłowiańskich, pojawiają się leksemy typowe dla języka polskiego i słowackiego (w tym również nowe pożyczki dotyczące życia społeczno-kulturalnego, techniki i nowych technologii, a także europeizmy kulturalne i leksyka współczesna, głównie anglicyzmy, które w przypadku mikrojęzyków zapożyczane są z reguły za pośrednictwem języków większościowych danych państw). Dawne, charakterystyczne dla rusińskiego, zapożyczenia są głównie pochodzenia wołoskiego (rumuńskiego), tzw. karpатыzmy, oraz węgierskiego i niemieckiego.

Języki rusińskie zalicza się do grupy tzw. literackich mikrojęzyków słowiańskich², czyli lokalnych języków autonomicznych względem języka literackiego dominującego na danym terytorium. Są to języki, które cechuje stały związek

¹ Pełnego opisu wszystkich kształtujących się wariantów języka rusińskiego dokonano w ostatnim tomie opolskiej serii poświęconej współczesnemu stanowi języków słowiańskich: *Русинський язык* (Opole 2004). Przedstawiono w nim opisy gramatyczne i socjolingwistyczne skodyfikowanych wariantów języka rusińskiego (wojwodińskorusińskiego, rusińskiego i łemkowskiego), a także warianty będące w fazie kodyfikacji (przede wszystkim wariant zakarpacki, a także próby opisu wariantu węgierskiego oraz amerykańskiego). Praca ta, będąc pierwszym takim przedsięwzięciem w zakresie nauki o językach rusińskich, jest również dowodem na współczesne nam kształtowanie się tych wariantów, szukanie wspólnych cech i wspólnej historii.

² W dokonanych przez profesora Aleksandra A. Duliczenkę podziale mikrojęzyków, wojwodińskorusiński został zakwalifikowany do grupy języków wyspowych, zaś karpackorusińskie do peryferyjno-wyspowych (Дуличенко 2008: 7–30, 35–44).

z wyraźnie określonym terytorium, posiadanie ich formy pisanej, większy lub mniejszy stopień znormalizowania oraz użycie w tradycyjnych sferach komunikacji, a więc pełna funkcjonalna poliwalencja³.

Większość językoznawców⁴ zajmujących się już od XIX wieku badaniami nad ruskimi (rusińskimi) gwarami Karpat, uznaje je za zespół gwar języka ukraińskiego, a ściślej za górskie (karpackie) gwary południowo-zachodniego dialektu języka ukraińskiego. Czym innym jest jednak pokrewieństwo genetyczne, zaliczanie do tej lub innej grupy języków, a czym innym odnośnienie gwary przez jej użytkowników do określonego języka literackiego, czyli kwestia samoidentyfikacji, świadomości językowej i narodowej jego użytkowników. Dla określenia funkcjonalnych relacji między gwarami a językiem ukraińskim lub rusińskim wydają się ważne osobiste odczucia użytkowników i świadomość odrębności narodowej⁵. Użytkownicy języka rusińskiego są podzieleni w kwestii tożsamości etnicznej – niektórzy uważają się za Rusinów-Ukraińców i swoje gwary traktują jak dialekt języka ukraińskiego, inni, podkreślając własną odrębność narodową, klasyfikują gwary jako (karpacko)rusińskie.

Odrębnym problemem jest status języka rusińskiego w Wojwodinie, który według większości badaczy jest przykładem słowiańskiego języka mieszanego, typowym przedstawicielem języków kontaktowych, przejściowych. Ze względu na pochodzenie i system gramatyczny można go umiejscowić między językami wschodnio- a zachodniosłowiańskimi, a obecnie także i między południowsłowiańskimi. Uformował się na terenie Karpat, w miejscu styku języków i gwar, na obszarze zasięgu dialektów wschodniosłowackich (które wywarły nań wyjątkowo silne wpływy) i wschodniosłowiańskich gwar zachodnioukraińskich. Dla jego struktury istotny był zarówno okres przed migracją do Panonii (silna słowacyzacja), jak również nowszy okres bytowania wśród ludności etnicznie mieszanej, z silnymi wpływami języka większości (serbskiego) oraz, choć w mniejszym stopniu, także węgierskiego bądź niemieckiego. Aleksander Duliczenko

³ Według Duliczenki, na fenomen karpatorusińskiego składa się pięć elementów: z punktu widzenia dialektalnego jest to język peryferyjny (pograniczny), który powstawał w kontaktach z innymi językami słowiańskimi i niesłowiańskimi; z punktu widzenia geograficznego położony daleko do centrum, zatem znacznie odizolowany; z punktu widzenia państwowo-administracyjnego, oddzielony od większej części autochtonicznego obszaru ukraińskiego; z punktu widzenia historyczno-kulturowego i literacko-językowego od najdawniejszych czasów wykazywał autonomiczność, zaś z punktu widzenia religijnego – współzycie grekokatolicyzmu z prawosławiem (por. Duliczenko 1996: 10–11).

⁴ Z polskich lingwistów, łemkowskim zajmowali się między innymi: Mieczysław Małecki, Kazimierz Nitsch, Zdzisław Stieber, Janusz Rieger, Henryk Fontański.

⁵ Także Janusz Rieger pisze o przynależności dialektu łemkowskiego do obszaru języka ukraińskiego, ale, jak sam stwierdza, „czym innym jest jednak fakt językowy, a czym innym poczucie etniczne, stanowe, narodowe. Długi czas Łemkowie czuli się *Rusinami* i sami siebie tak nazywali. Dopiero później część z nich zaczęła się poczuwać do wspólnoty z narodem ukraińskim (część do wspólnoty z narodem rosyjskim, czy może raczej z Rusią, którą poprzez nazwę kojarzono z Rosją), część nie uznaje jednak wspólnoty z Ukrainą i Ukraińcami, podkreślając swoją odrębność i domaga się uznania za oddzielny naród, dąży do stworzenia własnego języka” (Rieger 1995: 10).

scharakteryzował język wojwodińskorusiński jako przedstawiciela karpackiego (peryferycznego, północnego) typu językowej ligi bałkańskiej, będącego łącznikiem między karpackim typem językowym a ligą bałkańską (por. Barić 2007: 113–114).

Obecnie dialekty rusińskie podzielić można na dwie grupy: karpacką (Słowacja, Ukraina, Polska i Rumunia) oraz panońską (Serbia i Chorwacja).

Etonim *Rusin* wywodzi się od starszego pojęcia *Rus*, które oznaczało wszystkie plemiona wschodniosłowiańskie wchodzące w skład Rusi Kijowskiej. Regionalnie *Rusin* stanowi określenie mieszkańców Rusi, ziem ruskich (a po rozpadzie Rusi Kijowskiej – ruskich mieszkańców dzisiejszej Ukrainy, Białorusi, Węgier, Rumunii, Polski), historycznie – ludności pochodzenia wschodniosłowiańskiego. Ze względu na wyznanie są to członkowie Kościoła wschodniego (prawosławnego, a potem greckokatolickiego), a pod względem narodowościowym – wschodni Słowianie, mieszkańcy Galicji. Nowszym etnonimem jest *Rusnak*, który z czasem stał się określeniem ludowym. Na Łemkowszczyźnie, obok określeń *Rusin* i *Rusnak*, już od połowy XIX wieku coraz częściej pojawiało się pojęcie *Łemko* – pierwotnie jako przezwisko, potem określenie etnograficzne, zaś w XX wieku jako etnonim. Po wojnie etnonim *Łemko* został przyjęty jako własna nazwa etniczna przez społeczność łemkowską. Począwszy od przełomu XIX i XX wieku, wraz z budzeniem się świadomości narodowej narodów wschodniosłowiańskich, większa część Rusinów z terenu Galicji i Bukowiny przyjęła nazwę *Ukrainiec*. Przy tradycyjnym etnonimie pozostali natomiast Rusini karpaccy, zamieszkujący najbardziej na zachód wysunięte tereny wschodniosłowiańskie⁶.

Przy określaniu pochodzenia Rusinów pojawia się kwestia ich przynależności etnicznej, a także świadomości narodowej współcześnie żyjących Rusinów. Jest to, podobnie jak problem języka rusińskiego, ciągle temat wywołujący sporo kontrowersji. Kwestia tożsamości narodowej, identyfikacji z odrębnym narodem rusińskim bądź ukraińskim pojawia się już od połowy XIX wieku. Wcześniej, do XIX stulecia, świadomość odrębności najczęściej związana była z historyczną świadomością przynależności do Rusi oraz z religią i obrządkiem wschodnim, z „ruską wiarą”. W toku rozwoju świadomości narodowej, która w przypadku większej części wschodnich Słowian kształtowała się w XIX wieku, samoidentyfikacja Rusinów rozwijała się specyficznie. Wynikało to z jednej strony z faktu istnienia wyraźnych różnic zarówno wobec grupy Słowian Zachodnich, a z drugiej zaś z bliskości kulturowej, historycznej, językowej i religijnej ze Słowianami Wschodnimi, głównie Ukraińcami. Wyrazem tej bliskości i braku poczucia zbytnej odrębności jest różny stopień samookreślenia wśród Rusinów, przyjmowanie dopiero od początku XX wieku świadomości narodowej odrębnej od ukraińskiej. Obecnie część członków społeczności rusińskiej uważa się za odrębny (czwar-

⁶ Aktualnie, jako oficjalny etnonim *Rusin* funkcjonuje w Serbii, Chorwacji, Rumunii, na Słowacji i Węgrzech oraz w państwach, gdzie żyje diaspora rusińska (USA, Kanada). W Polsce *Rusin*, *Rusnak* uznawane są za pojęcia ludowe, natomiast oficjalną nazwą został *Łemko*.

ty wschodniostowiański) naród Rusinów (karpackich), podczas gdy druga część uważa się za grupę etniczną narodu ukraińskiego⁷.

Według danych Paula Magocsi'ego (Марочій 2007: 11), liczbę Rusinów określa się na około 1 640 000 osób. Są to obliczenia szacunkowe oparte na danych organizacji mniejszościowych, a także danych spisów historycznych. Najliczniejsza populacja Rusinów zamieszkuje Ukrainę (oficjalnie: 6 725, szacunkowo: 740 tysięcy), a następnie Polskę (5863/60 tysięcy), Słowację (24 201/130 tysięcy)⁸, Węgry (1098/6000), Serbię (15 905/25 tysięcy), Chorwację (2337/5000), Rumunię (200/20 tysięcy) i Czechy (1106/12 tysięcy). Brak informacji na temat liczebności Rusinów w Europie Zachodniej. Diaspora poza Europą liczy przypuszczalnie około 650 tysięcy osób.

Określając terytorium Rusinów karpackich, najlepiej byłoby sięgnąć do stanu z początku XX wieku, kiedy ich społeczność zamieszkiwała w miarę zwarte tereny wzdłuż grzbietu Karpat, od linii rzeki Poprad na zachodzie aż do górnego biegu Cisy, okręgu Maramureş w Rumunii. Jest to obszar o powierzchni około 18 tysięcy km² i długości 375 km, obejmujący ziemie położone na granicy Polski, Słowacji, Ukrainy, Węgier i Rumunii. Rusini zamieszkiwali w większości tereny wiejskie, a także wyjątkowo pobliskie miasta (Nowy Sącz, Gorlice, Sanok, Stará Ľubovňa, Bardejov, Humenné, Užhorod, Mukaczewo, Sighetu Marmatiei, Nowy Sad). Tradycyjnie rusińskie tereny⁹ obejmowały:

- w Polsce: Łemkowszczyznę (*Лемковина, Лемківщина*), która rozciągała się na wschód od rzeki Poprad i tzw. Rusi Szlachtowskiej przez regiony Beskidu Sądeckiego i Niskiego, aż po Bieszczady – rzekę Oslawę i Laborec, wzdłuż dzisiejszej granicy ze Słowacją;
- na Słowacji: Ruś Preszowską (*Пряшівска Русь*), która obejmowała regiony wzdłuż dzisiejszej granicy z Polską, po rzekę Laborec (regiony: Spiš, Šariš, Ugoča, Už i Zemplin);

⁷ W ukrainistyce karpaccy Rusini/Łemkowie to określenie rdzennych mieszkańców zachodnich regionów Ukrainy (Ukraińców), a także przedstawicieli ukraińskich grup autochtonicznych na terenie Słowacji, Rumunii, Węgier i ruskiej ludności państw byłej Jugosławii. Mowa Rusinów traktowana jest zaś jako jeden z dialektów zachodnich języka ukraińskiego. Takie ujęcie jest w pewnej mierze wynikiem braku oddzielenia kwestii *stricte* językoznawczych (a więc genetycznego pokrewieństwa gwar ukraińskich i rusińskich) od ujęcia politycznego, ideologicznego.

⁸ Według danych spisu powszechnego z 2001 roku: 24 201 osób określiło się jako Rusini, a 54 907 jako swój język ojczysty podało rusiński. Ponadto 10 814 osób określiło się jako Ukraińcy, a 7879 wskazało język ukraiński jako ojczysty.

⁹ Do dziś pojawiło się wiele opracowań na temat podziałów rusińskich mieszkańców Karpat, wyróżniając wśród nich kilka grup. Najpopularniejszym w XIX wieku, który można zastosować współcześnie, był podział na Rusinów wschodnich i zachodnich, ze strefą przejściową, bojkowsko-łemkowską nad rzekami Oslawa i Laborec. Zachodnią grupę Rusinów tworzą Łemkowie (Polska) i Rusnaki/Rusini (Słowacja). Grupę wschodnią stanowią Dolinianie lub Doliszniacy (największa grupa Zakarpackiej Rusi) i Werchowińcy (w północno-zachodniej i południowej części Zakarpacia, Rumunii) oraz Bojkowie i Huculi.

- na Ukrainie: Ruś Podkarpacką lub Zakarpacie (*Подкарпатська Русь > Карпатська Україна > Закарпатська Україна, Закарпаття*) z miastami Użhorod, Mukaczewo;
- w Rumunii kilkanaście wiosek w regionie Maramureş;
- na Węgrzech, poza diasporą w Budapeszcie, także wsie Komloska i Mucsony.

Diaspory Rusinów znajdują się ponadto w Serbii i Chorwacji (od połowy XVIII wieku w Wojwodinie i okolicach Vukowaru) oraz w Czechach (od końca II wojny światowej w Pradze i na północnych Morawach), Ameryce Północnej – Kanadzie i USA (emigracja z przełomu XIX i XX wieku), Ameryce Południowej i Australii. Po II wojnie światowej, w wyniku przesiedleń ludności rusińskiej z południowo-wschodniej Polski, Łemkowie zamieszkują także obszary zachodniej i północnej Polski oraz zachodnie okręgi Ukrainy (dawna Galicja Wschodnia).

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Okres do końca XVI wieku

Choć przodkowie Rusinów zasiedlali zapewne doliny Karpat już od V i VI wieku, to kwestia ich pochodzenia pozostaje ciągle nierozstrzygnięta. Według teorii autochtonicznej, Rusini wywodzą się z plemienia Białych Chorwatów i z obszaru Rusi Kijowskiej, a na ich formowanie wywarli wpływ u schyłku średniowiecza wędrowni wołoscy pasterze, nomadowie migrujący na zachód wzdłuż grzbietu Karpat. Inna hipoteza zakłada dużo silniejszy wpływ migracji wołoskiej, który nałożył się na autochtonicznych mieszkańców Karpat.

Na tle innych Słowian sąsiednich, Rusini wyróżniali się przede wszystkim mową i swoją „ruską wiarą” (do końca XVII wieku prawosławną, a potem także grekokatolicką). Od XIV wieku centrum duchowym i kulturalnym, symbolem przynależności do chrześcijaństwa wschodniego, stał się monaster św. Mikołaja na Czernej Hori koło Mukaczewa, od XV wieku siedziba biskupstwa. Założył go pod koniec XIV stulecia pierwszy przywódca polityczny Rusinów podkarpackich, „dux de Munkács” – Fedor Koriatowycz (?–1414).

Z tego okresu pochodzą najstarsze rusińskie teksty religijne – modlitewniki, psalterze, prologi, apostoły, zaś funkcję języka literackiego pełniła ruska cerkiewszczyzna. W najstarszych gramotach z XIV i XV wieku poświadczone zostały pojedyncze dialektyzmy. Jednym z ważniejszych zabytków tego okresu jest *Теребельски пролог* z XVI wieku.

Okres od XVII do połowy XIX wieku

W XVI wieku miała miejsce swoista reforma społeczno-ekonomicznej (szerzenie systemu feudalnego na terenach rusińskich) oraz religijnej sytuacji Rusinów. Były to czasy reformacji, okres nasilenia konfliktów między katolicką Austrią a protestancką Transylwanią i Węgrami, który skutkowałam walkami religijnymi na ziemiach ruskich. W sferze chrześcijaństwa wschodniego był to także czas realizacji, po unii brzeskiej (1596), projektów unii kościelnych wśród Rusinów, które objęły wiernych z terytorium Węgier (unia użhorodzka z 1646 roku), a potem także Łemków podlegających pod jurysdykcję biskupstwa przemyskiego (1691). Rozgorzały spory prawosławno-greckokatolickie, rozpoczęła się walka o wpływy oraz umacnianie się Kościoła greckokatolickiego. Od tego czasu wszyscy Rusini stali się oficjalnie grekokatolikami.

Od końca XVIII wieku, po rozbiorach Polski i zajęciu Galicji przez Habsburgów, Rusini karpaccy znaleźli się w granicach jednej monarchii.

W połowie XVIII stulecia, dzięki nowej polityce państwa habsburskiego okresu reform terecjańskich i józefińskich, zaczęto rozwijać sieć szkół. Rozwój szkolnictwa wymagał opracowania podręczników, przede wszystkim gramatyk, elementarzy, w których wprowadzano język cerkiewny z coraz większą ilością ludowych rusińskich elementów. W okresie XVII–XVIII wieku publikowano książki, głównie cerkiewne i pisane ruską redakcją cerkiewszczyzny, których autorami byli Rusini, i które powstawały w drukarniach monarchii Habsburgów. Pierwsze teksty, które ze względu na występujące w nich rusińskie cechy gwarowe zaliczyć można do grupy rusińskich, pochodzą z XVII wieku.

Pierwsze dwie książki drukowane, których autorem był Grek z pochodzenia, biskup mukaczewski Josyf de Kamellis (1641–1706) *Катехизисъ для науки оугрурскимъ людемъ зложений* (1698) i *Букваръ языка славенъска писаний чтєня оучитися хотяцимъ полезное руковоженіє* (1699), ujrzały światło dzienne w Trnawie, jedynej wówczas drukarni węgierskiej, która dysponowała czcionką cyrylicą. Te podręczniki dla seminarzystów oraz monasterskich szkół podstawowych pomagał spisać prostym językiem łemkowski mnich, Joan Kornycij. W tym samym czasie, po uzyskaniu zgody Wiednia na druk książek cyrylickich, drukarnia Jozefa Kurzbecka wydała kilka książek przeznaczonych dla Rusinów węgierskich (np. Manuila Ołszawskiego *Буквар*, 1746, i Joana Bradacza *Буквар*, 1770). Rozwojowi kultury i edukacji na przełomie XVIII i XIX wieku towarzyszyło umacnianie się ośrodków kulturalnych w Użhorodzie i Lwowie. Władysław mukaczewski Andrij Baczyńskij (1732–1809) wydał *Циркуляръ єпископа Андрія Бачиньского* pisany językiem cerkiewnym z elementami dialektów rusińskich. Z XVIII wieku pochodzi ponadto *Нятовская євангелія (постилла)* (1757–1758) oraz *Ладомирска євангелія* z okręgu Šarišu lub Zemplina. Z obszaru Łemkowszczyzny pochodzą obszerne fragmenty *Велике дзеркало (Magnum speculum exemplorum)*, zbiór opowieści kaznodziejskich z 1732 roku

w przekładzie księdza Joana Prysłopskiego z Kamiannej oraz jego oryginalny *Psalterz objaśniony* (psalmy opatrzone komentarzami w języku ludowym). Pierwszym wydawnictwem naukowym zajmującym się kwestią opisu języka, w którym można odnaleźć ślady gwar rusińskich, była wydana w końcu XVI wieku w Wilnie *Граматика словенска* (1596), której autorem był Ławrentij Zizanije, Rusin rodem z Galicji. Do gramatyki dołączono elementarz i naukę czytania, a także słownik z wyrazami rusińskimi.

Wiek XVIII to również początek okresu dychotomii językowej, czyli używania w funkcji języka literackiego zarówno cerkiewszczyzny, jak i języka ludowego. W XVIII stuleciu mowy prostej używano w piśmiennictwie adresowanym do Rusinów, a więc głównie w rękopiśmiennych *zbornikach*, teologicznych traktatach polemicznych, latopisach, prozie naukowej, poezji. W końcu tego wieku rodzi się także czas rywalizacji dwóch języków – cerkiewszczyzny i łaciny.

Pierwszą gramatykę z podręcznikiem języka cerkiewnego w redakcji ruskiej, napisaną językiem opartym na żywym rusińskim dialekcie Makowicy, napisał pochodzący z okręgu świdnickiego mnich Arsenij Kocak (1737–1800). Dzieło zatytułowane zostało *Граматика руская* (1772–1778). W roku 1797 lub 1799 Joan Kutka napisał *Букварь языка рускаго*, a Iwan Fogaraszj opublikował artykuł filologiczny *О разліччю славянскихъ нарѣчій, собственно же о мало и карпато или угрорусскихъ*, w którym wykazał różnice między językiem rusińskim a wielkoruskim. W 1833 roku w Wiedniu ten sam autor wydał *Русько-угорска ілї мадярска граматика/Rutheno ungarica grammatica*. Wyrazem kryzysu cerkiewszczyzny w piśmiennictwie Rusinów przełomu wieków i jej wycofania na rzecz łaciny była na przykład pisana łaciną *Grammatica Slavo-Ruthena* (1830), autorstwa Mychajła Łuczkaja (1789–1843).

Z końcem zaś XVII wieku, po porażce wojsk tureckich, władze niemieckie rozpoczęły proces osiedlania Niemców, Słowaków, Węgrów i innych grup narodowościowych na opuszczonej przez Turków Nizinie Panońskiej. Wraz z osiedleńcami na ziemi dzisiejszej Wojwodiny przybyło około 2 tysiące Rusinów. Pierwsze świadectwa (spisy ludności) wskazują na rok 1745 jako początek masowego, zorganizowanego osiedlania się Rusinów, a z 1751 roku pochodzi najstarsza zachowana umowa o osiedleniu się w Ruskim Krsturze 200 rodzin rusińskich. W 1753 roku otwarto tam pierwszą szkołę. Na początku XIX wieku rozpoczynają się migracje w poszukiwaniu nowej przestrzeni życiowej i nowej ziemi uprawnej, jednocześnie zaś pojawia się druga fala imigracyjna Rusinów ze Słowacji.

Okres od 1848 do 1918 roku

Wiek XIX w Europie uchodzi za czas narodzin nowoczesnych narodów, budzenia się świadomości i ruchów narodowościowych, czas tworzenia i walki o własne państwa, wyboru własnych modeli języków literackich. Fala narodowego uniesienia, zwłaszcza po rewolucji roku 1848, ogarnęła także Rusinów i ich inteli-

gencję, zaczęła budzić rusińską świadomość narodową. W tym kontekście można mówić o pierwszym odrodzeniu narodowym i kulturalnym Rusinów, które ściśle związane było z postaciami działaczy kultury, określanymi później mianem „budzicieli”. Najważniejszą postacią w historii rusińskiej literatury i kultury był grekokatolicki kapłan, Aleksander Duchnowycz (1803–1865), założyciel pierwszej rusińskiej organizacji kulturalnej (*Литературное заведение Пряшевское*), autor almanachów literackich (*Поздравление Русиновъ*) i podręczników dla szkół (*Книжниця читалная для начинающих* z 1847 roku to elementarz, pierwszy podręcznik napisany w języku mówionym Rusinów, który zawierał liczne leksykalne, gramatyczne i fonetyczne cechy gwar rusińskich). Duchnowycz był poetą, twórcą wierszy narodowo-budzicielskich (m.in. rusińskiego credo *Я Русинъ былъ* z wiersza *Вручание* z 1851 roku), a być może także autorem słów do hymnu Rusinów *Подкарпатскіи Русини оставъте глубокий сонъ*. Niestety, mimo dużego autorytetu i znacznego dorobku literackiego, nie udało mu się skodyfikować języka rusińskiego. Choć początkowo Duchnowycz pisał w dialekcie rodzimym, to już w latach pięćdziesiątych zaczął tworzyć wyłącznie w języku cerkiewnym i rosyjskim, zajmując pozycje rusofilskie. Jego osoba i działalność uosabia wewnątrzrusińskie napięcia karpatorusińsko-rusofilskie dotyczące języka i ideologii narodowej, modelu języka literackiego.

Drugim z grona budzicieli był Adolf Dobriański (1817–1901), poseł na sejm węgierski i austriacki urzędnik, który zabiegał o zjednoczenie ziem Rusinów z obszaru Węgier i Galicji w ramach odrębnej jednostki samorządowej w monarchii. Podobnie jak Duchnowycz, Dobriański reprezentował orientację rusofilską, był między innymi założycielem Towarzystwa św. Bazylego Wielkiego, którego celem było wydawanie podręczników szkolnych, książek i czasopism¹⁰.

Orientacja rusofilka (wielkoruska), która na Słowacji i Rusi Podkarpackiej przetrwała aż do końca XIX wieku, i która propagowała ideę o przyjęciu wielkoruskiego jako języka literackiego nie zdobyła zbyt silnego poparcia wśród Rusinów. Dla tych ostatnich rosyjski był bowiem niezrozumiały, a jego postać pisaną fonetycznie przyswajali wedle własnych gwar rusińskich, tworząc w ten sposób *jazyczje*, hybrydę językową opartą na materiale języka rosyjskiego i cerkiewszczyzny z elementami ludowego rusińskiego. Przeciwno rusofilom występowali narodowcy, zwolennicy własnego języka rusińskiego i własnej rusińskiej tożsamości. Najważniejszymi twórcami omawianego okresu historii Rusinów byli pisarze, poeci i dramaturdzy, między innymi, piszący w dialekcie lokalnym, Aleksander Pawłowycz (1819–1900) oraz rosyjskojęzyczni: Anatolij Krałyckij (1835–1894) i Julij Stawrowskij-Popradow (1850–1899).

W 1867 roku imperium przekształcono w dualistyczną monarchię austro-węgierską. Oznaczało to niezależność Węgrów w swojej części monarchii i pogorszenie statusu Rusinów. Madziaryzacja w znacznej mierze zahamowała ru-

¹⁰ Przykładem może być „СВѢТЬ” – pierwsze cyryliczne czasopismo drukowane na terenach Rusi Karpackiej w latach 1867–1871 i adresowane wyłącznie do Rusinów.

sińskie odrodzenie, a wielu Rusinów uległo asymilacji. Z drugiej strony jednak, w obawie przed rusyfikacją i możliwością wpływu Rosji na wewnętrzne procesy na Węgrzech, władze tej części monarchii dążyły do wspierania publikacji podręczników w lokalnej gwarze. Pod koniec XIX wieku podjęto próby stworzenia gramatyki karpatorusińskiej, podręczników szkolnych, gramatyk historycznych. Autorem pierwszej gramatyki historycznej opartej na gwarach regionu Maramureż był Feodosij Złockij (Theodoz Zloczky) – *A karpátalji orosznyelv oknyomozó gramatikája* (1893). Z kolei Wasylj Czopej (László Csopel, 1856–1934), na podstawie dialektu Dolinian, napisał słownik rusińsko-węgierski z krótką gramatyką *Русько мадярський словарь* (1883). Odrębność języka i kształtowanie go na bazie gwar miejscowych popierał w swoich wydawnictwach Awhustyn Wołoszyn (1874–1945), który w 1898 roku stworzył jedną z najlepszych gramatyk pierwszej połowy XX wieku – *Методическая грамматика угро-русского языка для народных школъ*. W okresie międzywojennym była ona używana w szkołach Rusi Podkarpackiej.

Mimo wzrastającej wśród członków orientacji autonomicznej świadomości narodowej oraz potrzeby posiadania własnego języka i dyskusji na temat jego postaci, procesu standaryzacji nie udało się zakończyć. Z końcem wieku pojawił się w dodatku problem przyjęcia języka małoruskiego (ukraińskiego) i zbliżenia z Ukraińcami. Do kryzysu końca wieku dołączyły także prześladowania greckokatolickich Rusinów przechodzących na prawosławie. Dopiero wybuch I wojny światowej nieco zmienił położenie Rusinów, choć sam okres wojny (przebieg frontu wschodniego i obóz w Talerhofie, w którym przetrzymywano Łemków) dotknął także Rusinów.

Ruchy narodowo-społeczne w Europie po 1848 roku oraz okres odrodzenia narodowego wśród Rusinów mieszkających na południe od Karpat również od Łemków wymagały narodowego samookreślenia. Mieszkając w granicach austro-węgierskiej Galicji, uczestniczyli oni wszakże w życiu kulturalnym tej prowincji, a inteligencja łemkowska była integralną częścią bardzo zróżnicowanej pod względem narodowościowym inteligencji galicyjskiej. Wśród działaczy ukształtowały się trzy opcje narodowe: staroruska, ukraińska i rusofilka¹¹. W wyniku walki o wpływy, w większej części Galicji w końcu XIX wieku wygrała opcja ukraińska, podczas gdy na samej Łemkowszczyźnie aż do I wojny dominowała grupa o orientacji staroruskiej. Pod koniec I wojny światowej rodzić się zaczęła,

¹¹ Poszczególne ugrupowania posiadały własny pogląd na język literacki Łemków (którym odpowiednio miało być *jazyczje*, ukraiński lub rosyjski język literacki), a także organizacje, instytucje kultury, czytelnice, banki, przez które także prowadziły agitacje wśród ludności. Starorusini w Galicji, czasem wyraźnie prorosyjscy, prowadzili działalność poprzez popularne czytelnice Mychajła Kaczkowskiego, a we Lwowie dzięki Instytutowi Stauropigii, Towarzystwu im. Mychajła Kaczkowskiego i Macierzy Halicko-Ruskiej, która wydawała książki pisane *jazyczjem*, oraz czasopismem „Науковий Сборникъ” (1865–1868), „Литературный Сборникъ” (1969–1973, 1985–1990), „Научно-Литературный Сборникъ” (1901–1906). Orientacja ukrajinofilska we Lwowie posiadała Biesiadę Ruską, Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki oraz Towarzystwo *Proswita*, które także prowadziło czytelnice.

nie tylko wśród inteligencji, także łemkowska samoświadomość lokalna, która dojrzewiała do stadium samoorganizacji i przejmowania inicjatywy politycznej.

Przed rokiem 1911 nie istniał odrębny periodyk dla Łemkowszczyzny (życie kulturalne Łemków toczyło się głównie wokół czytelnicy M. Kaczkowskiego lub parafii) i dopiero w latach 1911–1914, początkowo we Lwowie, a po trzech miesiącach w Nowym Sączu, ukazało się pierwsze czasopismo łemkowskie „Лемко – газета для народа”. Był to początek dążeń emancypacyjnych inteligencji łemkowskiej przez tworzenie własnego forum wydawniczego, na którym kształtować się miał własny model języka opartego na dialekcie rodzimym – najpierw język zbliżony do dialektu łemkowskiego, a od 1912 roku „на лемковскомъ говорѣ”. Wydawanie czasopisma wznowiono dopiero w 1934 roku w Nowym Sączu, a potem w Krynicy i Gorlicach.

Badania nad językiem łemkowskim zapoczątkował student Uniwersytetu Kijowskiego – Matwij Astriab (1843–1925) w artykule *Колька слѡвъ о лемкѡвскѡй бесѣдѣ* (1871). Autor podjął tu próbę udowodnienia odrębności łemkowskiego na tle języków sąsiednich, przytaczając cechy odróżniające, między innymi stały akcent i zachowaną tylną artykulację *ы* po *k, g, h*. W czasopiśmie „Учитель” pojawił się także artykuł *Нѣкоторыи слова уживаны въ щоденной лемковскѡй бесѣдѣ*, podpisany pseudonimem *Русинь-лемко*, będący wyborem leksyki łemkowskiej z komentarzem w *языцзю* i krótkim wyjaśnieniem specyfiki mowy łemkowskiej (Duć-Fajfer 2001: 88). W swych tekstach Łemkowie, tak jak Rusini na Słowacji, posługiwali się przede wszystkim językiem rusko-galicyjskim, *языцзю*, choć pojawiały się również utwory pisane w innych językach, na przykład po łacinie i niemiecku, a od końca XIX wieku także rosyjsku i ukraińsku.

Życie kulturalne Rusinów Wojwodińskich aż do 1919 roku toczyło się równoległe z życiem kulturalnym Rusinów Podkarpackich. Lekcje w szkołach prowadzono w tych samych językach i z tych samych podręczników, z jakich korzystali Rusini Podkarpaccy – głównie *языцзю* (który określano mianem *уѣро-рускый язык*). Wszyscy oni czytali te same książki i czasopisma (np. *Книжниця читалная* Duchnowycza), nauki pobierali w tych samych ośrodkach. W 1890 roku w Użhorodzie została wydrukowana książka Michajło Wrabelja (1866–1923) z Ruskiego Krstura *Русскій соловей*, która zawierała 188 rusińskich pieśni ludowych z Wojwodiny i Rusi Podkarpackiej. Była to pierwsza publikacja dokumentująca wojwodińskorusiński wariant języka. Jej recenzję napisał Iwan Franko, zaś Rusinami zainteresował się ukraiński etnograf Wołodymyr Hnatiuk (1871–1926), który już w 1897 roku odwiedził Rusinów, a rok później rozpoczął publikację serii prac naukowych i materiałów etnograficznych z terenu obszaru Wojwodiny.

Przełom XIX i XX wieku był dla Rusinów okresem kryzysowym, pogorszyła się ich sytuacja materialna na terenach karpackich, nastąpił kryzys świadomości narodowej, kultury, oświaty, szkolnictwa, a także początek masowych emigracji zarobkowych Rusinów do Ameryki Północnej, głównie zaś do wielkich okręgów przemysłowych północno-wschodnich Stanów Zjednoczonych (stany New York,

Connecticut, New Jersey, Ohio, Pennsylvania). Szacuje się, że „za chlebem” w latach 1880–1914 wyjechało około 225 tysięcy Rusinów (Марочій 2007: 61).

Okres międzywojenny

Okres po I wojnie światowej zdawał się spełniać wszelkie warunki, aby stać się najdogodniejszym czasem na rozwiązanie wszystkich problemów narodowych i językowych, aby być złotym wiekiem kultury rusińskiej. Powojenna sytuacja geopolityczna, rozpad Austro-Węgier i powstanie nowych państw, rokowała pozytywne rozwiązanie problemów językowych Rusinów. Dzięki pomocy silnej już wówczas diaspory rusińskiej w Ameryce rozpoczęto próby zorganizowania autonomii rusińskiej w ramach jednego państwa. Na mocy postanowień układu w Trianon Węgry pozbawione zostały dwóch trzecich swoich dawnych terytoriów, a większość Rusinów znalazła się w granicach Czechosłowacji. Wkrótce powstał tam region Podkarpacká Rus (Подкарпатска Русь), z pewnym stopniem autonomii. Na północy Łemkowie ogłosili w końcu 1918 roku powstanie Ruskiej Ludowej Republiki Łemkowskiej z centrum we Florynce, która przetrwała zaledwie kilkanaście miesięcy.

Sytuację Rusinów w międzywojennej Czechosłowacji należałoby rozpatrywać oddzielnie dla Rusi Podkarpackiej i dla Preszowszczyzny. Różnorodna etnicznie Ruś Podkarpacka, którą zamieszkiwała największa liczba Rusinów, dzięki swojej pozycji w porządku prawnym Czechosłowacji gwarantowała swobodny rozwój kultury rusińskiej oraz reprezentację Rusinów w parlamencie czechosłowackim. Języka rusińskiego jako oficjalnego (obok czeskiego) używano zarówno w administracji państwowej, jak i szkolnictwie. Przyjęto herb i hymn Rusi Podkarpackiej. Do prowincji kierowano środki finansowe, budowano szkoły, drogi, tworzono infrastrukturę. Okres ten określa się mianem drugiego odrodzenia rusińskiego, bowiem wraz z rozwojem cywilizacyjnym rozwijano działalność organizacyjną, kulturalną, wydawniczą, artystyczną. Działo wówczas wiele wybitnych postaci społeczno-politycznych, wśród nich pedagog i działacz społeczny, przyszły premier regionu Awhustyn Wołoszyn oraz publicysta i gramatyk Jewmenij Sabow (1859–1934).

Od początku istnienia Rusi Podkarpackiej, kiedy już umożliwiono edukację w języku rusińskim, pojawiło się pytanie o kształt jego postaci literackiej. Było ono ściśle powiązane z problemem świadomości narodowej Rusinów (czasem także i z wyznaniem) i istnieniem orientacji prorosyjskiej, proukraińskiej i prorusińskiej. W zależności od orientacji narodowej miał to być język oparty na rosyjskim, ukraińskim czy, wreszcie, ludowym rusińskim. W przypadku opcji rusofilskiej korzystano z książek pisanych *jazyczjem*, jak na przykład *Граматика русскаго языка для среднихъ учебныхъ заведений Подкарпатской Руси* (1924) Jewmenija Sabowa. W opcji rusińskiej obowiązywał model zaproponowany w słowniku Czopeja i podręcznikach Wołoszyna, a więc język w części oparty

na gwarach lokalnych, którego podstawę teoretyczną określił mieszkający w Budapeszcie Jador Strypskyj, zwolennik tworzenia języka na bazie gwar ludowych Dolinian. Wreszcie, w przypadku ukrajinofilów (coraz liczniejszej grupy emigrantów pochodzących z wschodniej Galicji, dla których gwary rusińskie były gwarami ukraińskimi), korzystano przede wszystkim z gramatyki Iwana Pańkewycza (1887–1958): *Грамматика руського языка для молодших клас школ середних и горожанських* (1922). Gramatyka Pańkewycza, oficjalnie wprowadzona na Rusi Podkarpackiej, która stanowić miała przykład nowej, kompromisowej gramatyki rusińskiej, stała się jednak kością niezgody, wywołującą opór wśród inteligencji rusofilskiej. Oparcie jej na werchowińskich, najmniej reprezentatywnych, ale za to najbardziej zbliżonych do gwar ukraińskich Galicji, gwarach rusińskich, było *de facto* wprowadzeniem do szkół podkarpackich galicyjskiego wariantu języka ukraińskiego.

Odrębny problem stanowiła Preszowszczyzna, która nie doczekała się przyłączenia do Rusi Podkarpackiej. Mieszkający tam Rusini mieli niższy status aniżeli Rusini z Podkarpacia, jako że byli jedynie mniejszością narodową i posiadali tylko ograniczone prawa użycia języka rusińskiego, tutaj języka mniejszościowego. Również sytuacja społeczno-narodowa działaczy różniła się od panującej na Rusi Podkarpackiej. Była ona nieco lepsza, bowiem praktycznie nie istniała tu orientacja ukrajinofilska, a inteligencja mówiła o rodzimych tradycjach karpackich, posługując się przy tym najczęściej *jazyczjem*. Dominujące orientacje narodowo-kulturalne – rosyjska i rusińska, określały się jako *karpatoruskie* i nawiązywały do twórczości Duchnowycza.

W latach trzydziestych w środowisku Podkarpackiej Rusi ciągle istniał klimat sprzyjający tworzeniu z narzecza ludowego języka literackiego Rusinów. Opierając się na praktyce nauczania rusińskiego w szkołach podstawowych oraz gramatyce i czytance Wołoszyna, orientacja rusińska ciągle miała nadzieję na kodyfikację języka. Ku takiemu rozwiązaniu skłaniali się także działacze rusofilscy. Niestety, ani odrodzenie narodowe, ani renesans kulturalny Rusi Preszowskiej i Rusi Podkarpackiej w okresie międzywojennym nie zaproponowały żadnego konkretnego modelu stworzenia rusińskiego języka literackiego.

Tuż przed wybuchem II wojny światowej, a już po traktacie z Monachium w 1938 roku, Ruś Podkarpacka uzyskała wreszcie upragnioną, choć krótkotrwałą autonomię w ramach nowego czechosłowackiego państwa federacyjnego. Wkrótce potem Węgry zaanektowały najpierw część z miastami Użhorod i Mukaczewo, a w marcu 1939 roku również i resztę Rusi Podkarpackiej. W zajętej prowincji, nazywanej teraz Kárpátalja, zakazano w ogóle używania języka ukraińskiego, a Rusinom umożliwiono rozwój życia kulturalnego i szkolnictwa, w którym stosowano tzw. *угроруській* (*угрорусинський*) *язык*. Okres funkcjonowania w ramach prohitlerowskich Węgier to okres, w którym wydawano rusińskie książki i podręczniki szkolne, działały towarzystwa kulturalne, a nad rozwojem języka rusińskiego czuwała instytucja naukowa *Подкарпатское Общество Наукъ* z siedzibą w Użhorodzie. Na czele Towarzystwa stał Iwan Harajda (1905–1944),

twórca popularnej gramatyki rusińskiej *Грамматика руського языка* (1941), stanowiącej rodzaj kompromisu między językiem mówionym a *jazyczjem*.

W odróżnieniu od Rusinów na południu, Łemkowie w Polsce nie posiadali specjalnego statusu, nie mogli zatem liczyć na autonomię. Na ich działalność rzutowały lata wojenne i powojenne, kiedy to działacze łemkowscy zainteresowani byli połączeniem z Rusinami z południowej części Karpat i podejmowali próby samoorganizacji politycznej (np. Ruska Ludowa Republika Łemków we Florynce), a także narodowościowa polityka II Rzeczypospolitej.

Podobnie jak na południu, okres międzywojenny naznaczyły konflikty między różnymi orientacjami narodowymi – prorusińskimi i proukraińskimi¹², a także bardzo wyraźne przejawy dążeń emancypacyjnych wśród inteligencji. Toczyła się dyskusja na temat tożsamości, a ważną rolę w działalności kulturalnej odgrywała emigracja łemkowska w USA. Lokalny ruch rusińsko-łemkowski, który pojawia się w szerszej perspektywie działań na Łemkowszczyźnie, wyrażał się przede wszystkim w działalności organizacji *Łemko-Sojuz*, która wraz z *Komitetem Łemkowskim* z Gorlic podejmowała starania o wprowadzenie języka łemkowskiego do szkół.

Twórcą języka pisanego Łemków był poeta Iwan Rusenko (1890–1960), który swe utwory, zaliczane dziś do klasyki języka, pisał w narzeczu łemkowskim posiadającym najszerzy zasięg. Ważną rolę odegrał także Dmytrij Wisłockij (pseud. Wanio Hunianka, 1888–1968), pisarz, publicysta i działacz społeczny. Ci dwaj twórcy, a także autor podręczników łemkowskich, Metodij Trochanowskij (1885–1947), przeprowadzili pierwszą fazę kodyfikacji. Ostatni z nich był autorem dwóch wydawnictw: *Буквар: Перша книжечка для народных школ* (1935) i *Друга книжечка для народных школ* (1936), które, po wprowadzeniu języka łemkowskiego do systemu oświaty (1934), wdrożono w szkołach województwa krakowskiego, zastępując nimi używane dotąd podręczniki ukraińskie. Nie funkcjonowały one jednak zbyt długo, ponieważ już wkrótce, w czasie wojny, Łemkowie, jak inne podbite narody, zostali znów pozbawieni możliwości nauki języka ojczystego.

Innym problemem religijno-społecznym, który pojawił się już przed I wojną, były coraz liczniejsze konwersje na prawosławie, spowodowane zwykle proukraińską propagandą prowadzoną przez część księży greckokatolickich. W celu zmniejszenia skali konwersji, Stolica Apostolska w 1934 roku powołała do życia greckokatolicką Apostolską Administrację Łemkowszczyzny. W tym samym roku, po 20 latach przerwy, zaczął się ponownie ukazywać tygodnik „Łемко”.

¹² Każda z orientacji posiadała własne wydawnictwa, organizacje, pisarzy i działaczy. Ruch autonomiczny w literaturze reprezentowali, tworzący w dialekcie łemkowskim, Dmytrij Wisłockij, Iwan Rusenko, Metodij Trochanowskij, Symeon Pyż, Teofyl Kuryło. Teksty publikowano w czasopiśmie z terenów Łemkowszczyzny, ale także w Ameryce. Głównymi periodykami amerykańskimi były: „Łемко”, „Карпатская Русь”, „Карпаторусский Календар” i rodzime, ukazujące się w Polsce „Łемко” oraz kalendarze. Opozycję dla wydawnictw prołemkowskich stanowiła działalność literacka koncentrująca się wokół lwowskiego czasopisma „Наш Лемко”.

Okres międzywojnia oznaczał dla Łemków, narodu w większości chłopskiego, początek fazy unaradawiania, powolnego przekształcania w nowoczesną grupę narodową. Proces ten zahamowała II wojna światowa, a potem powojenne wysiedlenia, które zniszczyły dawne struktury społeczne, rozbiły wspólnotę wiejską, a wraz ze zmianą miejsca pobytu zmieniły też sposób życia.

Status mniejszości narodowej jako pierwsi i przez dziesiątki lat jedyni z grupy Rusinów otrzymali jeszcze w 1919 roku wojwodińscy Rusini w Królestwie SHS (potem Królestwie Jugosławii). 2 lipca 1919 roku na Pierwszym Rusińskim Zgromadzeniu Ludowym, grupa inteligencji rusińskiej powołała towarzystwo oświatowo-kulturalne *Руске народно просвитно друштво* (1919–1941), nazwane wkrótce *Просвита*. Jednym z najważniejszych zadań, które przyświecało powołaniu organizacji, stało się unormowanie języka. O potrzebie własnego, skodyfikowanego języka opartego na narzeczu ludowym pisał w swej rezolucji *О языку за южно-славянску писменосц*, duchowny z Ruskiego Kerestura, Michajło Mudri (1874–1936). W ten sposób po latach używania *jazyczja*, problem języka literackiego miał zostać rozwiązany przez przyjęcie języka ludowego. Był to zarazem początek odrodzenia kulturalnego i narodowego Rusinów wojwodińskich. Najlepszym wyrazicielem tej tendencji stała się twórczość Gawriiła Kostelnika (1886–1948), który już w 1904 roku wydał swój pierwszy rusiński utwór (*Идилски венци*) *З мойого валала*. W roku 1923 opublikował zaś pierwszą gramatykę: *Граматыка бачваньско-рускей бешеди* (z ortografią ukraińską przystosowaną do potrzeb rusińskich). Gramatyka powyższa stała się podstawą kodyfikacji – porzucenia dotychczasowych języków na rzecz ludowego. W latach dwudziestych XX wieku rozpoczęto druk podręczników, gazet, czasopism, kalendarzy, a w 1936 roku w Ruskim Krsturze otwarto drukarnię. Proces ten, przerwany wybuchem II wojny światowej, natychmiast po jej zakończeniu wznowiono, kontynuując odnowę życia społeczno-kulturalnego Rusinów. Już w 1945 roku założono rusińskie gimnazjum w Ruskim Krsturze.

Okres od 1945 do 1989

Rzeczywistość powojenna okazała się dla rozwoju kultury i języka Rusinów okresem tragicznym, oznaczała bowiem półwieczny regres kultury, języka i tożsamości. Po wojnie Rusini znaleźli się w państwach bloku wschodniego, z których większość nie uznawała ich za odrębny naród i nie wspierała rozwoju kulturalnego. Jedyнным pozytywnym wyjątkiem była *titowska* Jugosławia. Nowa władza ludowa, zmieniając w sposób radykalny rolniczy (wiejski) charakter społeczności rusińskiej (kolektywizacja) oraz stopień ich cywilizacji (industrializacja, budowa fabryk, zakłady produkcyjne, elektryfikacja wsi, opieka medyczna i system oświaty), zajęła się także jej tożsamością narodową. Na Ukrainie, w Czechosłowacji i Polsce wprowadzono zakaz działania Kościoła greckokatolickiego. Znik-

nęła narodowość rusińska, a Rusini w spisach demograficznych funkcjonowali jako Ukraińcy.

Wbrew ustaleniom ówczesnych mocarstw, Zakarpacie zostało po wojnie przekazane Związkowi Radzieckiemu. W 1945 roku Czechosłowacja formalnie odstąpiła tzw. Karpacką Ukrainę Ukraińskiej SRR, wskutek czego powstał okręg *Закарпатська Україна, Закарпаття*, w którym Rusini traktowani byli jako ukraińska grupa etniczna. W szkołach Zakarpacia uczono po ukraińsku, choć znacznie częściej (np. na uniwersytecie i w szkołach) używano rosyjskiego. Aż do 1991 roku nie wydano żadnej publikacji w mówionym, ludowym języku rusińskim.

Na Słowacji, w ciągu pierwszych lat powojennych rozpoczął się proces ukrajinizacji szkół, instytucji kultury, prasy. Władza zahamowała naturalny rozwój samoidentyfikacji Rusinów i wzorem USRR zanegowała istnienie ich jako odrębnej narodowości. W 1950 roku zakazano działalności Kościołowi greckokatolickiemu (dopiero w 1968 roku ponownie przywrócono jego działalność), a władza przejęła całkowitą kontrolę nad szkolnictwem. W 1952 roku zmieniono politykę językową, w szkołach rusińskich wprowadzano, wbrew woli ludności, jako obowiązkowy i jedyny język ukraiński. W 1953 roku wszystkie szkoły rosyjskie i rusińskie w Czechosłowacji zostały zlikwidowane, a w ich miejsce powołano szkoły ukraińskie. Wyrazem sprzeciwu większości ludności stało się coraz częstsze posyłanie dzieci do szkół słowackich oraz bojkot organizacji ukraińskich¹³ i, paradoksalnie, przyjmowanie już od lat sześćdziesiątych przez część Rusinów świadomości słowackiej i języka słowackiego jako ojczystego. W rezultacie powszechnej asymilacji Rusinów okręgu preszowskiego liczba Rusinów zmniejszyła się o dwie trzecie, z 91 tysięcy w 1930 roku do 32 tysięcy w 1991 roku.

Tragiczna okazała się powojenna sytuacja Łemków w Polsce ludowej – stali się oni ofiarą prób stworzenia z Polski kraju jednonarodowego. W latach wojny oraz po wojnie, do 1947 roku, miały miejsce przymusowe wysiedlenia¹⁴. Po 1956 roku Łemkowie w ramach istniejącego porządku społecznego zaczęli się organizować, próbowali tworzyć własne organizacje, zespoły folklorystyczne, ale w kwestii działalności społeczno-politycznej monopol utrzymywało Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne i jego organ prasowy „Наше слово”,

¹³ Dla podtrzymania nowej narodowej orientacji ukraińskiej powołano organizację *Культурний союз українських трудящих*, która od 1952 roku wydawała tygodnik „Нове життя”. W Związku działali także pisarze rusińscy, którzy z czasem (od 1967 roku) otrzymali również możliwość publikacji na łamach tego tygodnika utworów w dialekcie rusińskim (byli to m.in. poeci i pisarze Szeftan Suchyj, Marija Malcowska, Jurij Charytun, Mykołaj Kseniak).

¹⁴ Pierwsze deportacje mieszkańców południowo-wschodniej Polski, w latach 1945–1946, odbywały się na podstawie umowy o wymianie ludności między Niemcami a ZSRR z 1939 roku, a potem na podstawie umowy między PKWN a USRR. Wyjechało wtedy do wschodniej Galicji około 60% ludności łemkowskiej. Od kwietnia do lipca 1947 roku, w ramach akcji Wisła wysiedlono na Ziemię Odzyskane (zachód i północ Polski) pozostałych Łemków (około 40 tysięcy). Dopiero po odwilży w 1956 roku zezwalano na powroty, ale na Łemkowszczyznę wrócił niewielki procent Łemków, około 10% wysiedlonych, czyli kilka tysięcy osób.

w którym jedyną możliwość wypowiedzi dawał dział „Лемківска сторінка”. Władze komunistyczne nie dopuszczały możliwości istnienia odrębnego narodu łemkowskiego i języka łemkowskiego. Jaskółką zwiastującą przełom w rozwoju kultury była rozpalona po raz pierwszy w 1983 roku Łemkowska Watra, impreza kulturalna organizowana przez grupę twórców łemkowskich i Zespół Pieśni i Tańca *Łemkowyna*. Lata osiemdziesiąte stały się okresem odwilży, coraz częstszych inicjatyw kulturalnych i literackich Łemków, wydawania tomików poezji i prozy (debiutowali wówczas poeci: Piotr „Murianka” Trochanowski, Helena Duć-Fajfer, Władysław Graban, Stefania Trochanowska i Paweł Stefanowski). Na sąsiedniej Słowacji, w 1985 roku rusiński pojawił się w spektaklach Teatru im. A. Duchnowicza z Preszowa.

Najlepsza sytuacja prawno-polityczna panowała w Jugosławii, która opierając się na zasadach „bractwa i jedności” narodów i narodowości, kształtowała nowe, wieloetniczne państwo. Zapewnienie równouprawnienia wszystkim narodom wiązało się także z rozwojem kultury Rusinów w latach powojennych, okresem afirmacji dziedzictwa narodowego, języka, literatury, kultury, a przede wszystkim rozwoju świadomości i narodu rusińskiego w Wojwodinie¹⁵.

Wkrótce po wojnie, w 1945 roku powołano Organ Prasowo-Wydawniczy Wojwodiny „Руске слово”, który rozpoczął wydawanie gazet i czasopism, kontynuacji prasy przedwojennej (tygodnik „Руске слово” oraz „Заградка”, „Руски календар”, „Шветлоц” i „МАК”). Szeroka autonomia Wojwodiny w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (od czasów Konstytucji z 1974 roku), zapewniająca swobodny rozwój mniejszościom narodowym, przyniosła okres rozkwitu organizacji, wydawnictw i mediów mniejszości. Od końca lat sześćdziesiątych rozkwita literatura rusińska – pojawiają się kolejne tomiki poezji i prozy (publikują wówczas: Mikoła M. Koczisz, Djura Papharhaji, Irina Hardi-Kowaczewicz, Miron Budinski, Julijan Tamasz, Michał Ramacz, Michajło Kowacz) oraz tłumaczenia literatury obcej. W radiu i telewizji nadawane są regularnie (codziennie i cotygodniowo) audycje rusińskie. Ten bujny rozwój został zahamowany dopiero w latach dziewięćdziesiątych, w okresie rozpadu Jugosławii i wojen bałkańskich, a w Serbii wynikał on w znacznej mierze z postępującej centralizacji państwa i likwidacji autonomii Wojwodiny, ogólnej sytuacji społeczno-politycznej i kryzysu gospodarczego. W tym okresie nastąpił podział Rusinów między Serbię i Chorwację.

Pierwszym najważniejszym powojennym kontynuatorem dzieła rozpoczętego swego czasu przez Gawriiła Kostelnika, autorem kolejnych gramatyk był Mikoła M. Koczisz (1928–1973), jeden z najwybitniejszych językoznawców ru-

¹⁵ Status Rusinów w systemie prawnym Jugosławii budził zachwyt i zazdrość wśród członków społeczności rusińskiej z innych części Europy. Jak pisał R. Magocsi, będący wyjątkiem wśród Rusinów żyjących w bloku socjalistycznym, Rusini jugosłowiańscy cieszyli się statusem odrębnej narodowości (od 1974 roku jednej z oficjalnych mniejszości narodowych Wojwodiny), a władza finansowała ich szkoły, wydawnictwa, organizacje kulturalne, programy radiowe i telewizyjne. W Jugosławii legalnie mógł działać także Kościół greckokatolicki (por. Magocsi 2004: 35).

sińskich. Był autorem między innymi gramatyk (*Грамматика руского языка I: Фонетика, морфология и лексика*, 1974), zasad pisowni (*Правовис руского языка*, 1971) oraz słownika terminologicznego (*Приручни терминологийни словник сербскогорватско-руско-українски*, 1972). Były to dzieła, które przypięczętowały proces standaryzacji języka rusińskiego. Pracę na rzecz normalizacji i opisu języka rusińskiego kontynuował Gawriił Nad' (1913–1983), językoznawca i historyk języka rusińskiego, oraz żyjący współcześnie profesor Julijan Ramacz, autor lub współautor kilku słowników języka rusińskiego (*Сербско-руски словник*, 1995–1997, *Руско-сербски словник*, 2010, *Фразеологийни словник сербскогорватско-руски*, 1987) i gramatyki zawierającej także zagrys historii języka: *Грамматика руского языка* (2002).

Okres po 1989 roku

Rok 1989 stał się początkiem odrodzenia narodowego Rusinów we wszystkich państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Demokratyzacja regionu wpłynęła pozytywnie na rozwój kultury i języka Rusinów, zapewnienie im praw przysługujących wszystkim mniejszościom narodowym. Po półwiecznym okresie stagnacji, regresu kultury i języka, okresie przerwy w naturalnym rozwoju języka, która wywołała wiele brzemiennych w skutkach zjawisk społecznych i lingwistycznych, nastąpił wreszcie moment swobodnego rozwoju, zakończony sukcesem działań kodyfikacyjnych zarówno na Słowacji, jak i w Polsce.

Ruch rusiński uzyskał wyraz w nowo tworzonych organizacjach o orientacji autonomicznej¹⁶, wśród których największą i najważniejszą stał się Światowy Kongres Rusinów – dowód integracji Rusinów, który od 1991 roku skupia najważniejsze organizacje rusińskie.

Jednym z ich głównych postulatów było zagwarantowanie uznania Rusinów przez wszystkie państwa, w których mieszkają, za odrębny wschodniosłowiański naród. Naród, który pragnie mieć własny skodyfikowany język utworzony na podstawie rodzimych dialektów i któremu należy zagwarantować prawo do posiadania własnego języka i pielęgnacji jego kultury. Problem języka stał się jedną z najistotniejszych kwestii odrodzenia narodowego.

Aktywność narodowa Rusinów z dużą mocą przejawia się w dziedzinie świadomej pracy nad językiem. W wypowiedziach Rusinów z różnych terenów – w prasie narodowej i przy innych okazjach – jako pierwszoplanowe zadanie wymieniana jest kodyfikacja języka (Fontański 1994: 55).

¹⁶ Do najważniejszych spośród organizacji należą: w Polsce – *Стоваришья Лемків*, na Słowacji – *Русиньска оброда*, na Ukrainie – *Общество карпатських русинів* i *Общество Александра Духновича*, na Węgrzech – *Орґанізація русинів в Мадярску*, w Serbii – *Руска матка*, w Czechach – *Společnost přátel Podkarpatské Rusi* i w Rumunii – *Културне общество Русинів Румунії*.

Nie powinien zatem dziwić fakt, że jednym z głównych postanowień I Światowego Kongresu Rusinów było zwołanie seminarium mającego rozstrzygnąć kwestie językowe.

W dniach 6–7 listopada 1992 roku w Bardejovskich Kupelach na Słowacji zorganizowano międzynarodowe seminarium naukowe (nazwane I Kongresem Języka Rusińskiego) poświęcone teoretycznym problemom tzw. małych języków, kwestiom ich kodyfikacji, a także uporządkowaniu chaosu językowego Rusinów. Zajmowano się więc między innymi problemem ujednoczenia ortografii oraz wspólnej terminologii językoznawczej. Za wzór kodyfikacji przyjęto retoromański model procesu kodyfikacji języka zrealizowany w Szwajcarii, zaś odrębna standaryzacja rusińskich wariantów regionalnych miała być oparta na dominującym żywym dialekcie. W późniejszym etapie, przez stopniowe ich zbliżanie, pożądane byłoby stworzenie wspólnego *koiné* rusińskiego. Na Kongresie postanowiono także, że alfabetem rusińskim pozostanie cyrylica.

Na podstawie uchwały kongresu, w Preszowie w 1993 roku powołano międzynarodowy naukowo-badawczy Instytut Języka i Kultury Rusińskiej, który stanowić miał interregionalne centrum koordynacyjne prac kodyfikatorów. Do zadań tego ostatniego należało przygotowanie pięciojęzycznego słownika terminologii językoznawczej oraz słownika ortograficznego, gramatyki, elementarza i chrestomatii, czyli materiałów niezbędnych do formalnego wdrażania procesu kodyfikacji języka rusińskiego.

Wkrótce rozpoczęto nauczanie języka rusińskiego w szkołach podstawowych i średnich, a także na wyższych uczelniach utworzono jednostki zajmujące się rusińskim. Następnym krokiem stały się działania kodyfikacyjne przedsiębrane w poszczególnych krajach, tworzenie i publikowanie opisów gramatycznych wariantów języka rusińskiego, słowników, antologii poezji i prozy. Na kolejnych dwóch kongresach językowych omawiano problemy *koiné*¹⁷, ujednoczenia nazw geograficznych, alfabetu oraz terminologii lingwistycznej.

Obecnie literackie standardy znajdują się w zaawansowanej fazie formowania języków literackich, ustalania ostatecznej ich normy. We wszystkich przypadkach standardy owe tworzy inteligencja rusińska, którą w poszczególnych państwach stanowią poeci, pisarze, naukowcy, nauczyciele i działacze. Mimo iż rusiński nie

¹⁷ O perspektywach rusińskiego *koiné*, opartego na określonej normie ortograficznej i gramatycznej, jednego języka Rusinów, pisała między innymi Anna Pliszkowa (por. Pliszkowa 2008a: 219–232). Zaprezentowała kilka propozycji rozwiązań gramatycznych, wśród których najważniejsze to bezwyjątkowe pisanie *ы* po *з, к, х, т, ж, ш, ч*, a także zgodnie z etymologią, używanie w paradygmacie przymiotników form z kontrakcją (bez joty interwokalicznej), bezwyjątkowy ikawizm (refleks *i < *e*), twardy wygłos formy czasownika w 3. os. l. mn., rozróżnianie *i* i *u* jako grafemów dla odrębnych fonemów [i] i [y], refleksy **tj > č* i **dj > ž*, brak oznaczania miękkości między *r* i *r'* (np. jako *p* i *pь*), używanie twardego znaku *ѣ* jako znaku rozdzielającego (oznaczającego brak palatalizacji) i zapisywanie *l* epentetycznego, zarówno starego, jak i nowszego. Idea stworzenia wspólnej *lingua ruthenica* (choć oparta na innych zasadach) swój konkretny wyraz uzyskała w Użhorodzie, w formie przekładu książki Paula Magocsi'ego *Народ нивыдыкы. Лустрована історія карпаторусинів*, którego dokonał jej wydawca – Waleryj Padiak.

jest językiem narodu posiadającego własne państwo, to jego rozwój wspierany jest instytucjonalnie, choć w różnym stopniu, przez organa państw, w których żyją Rusini, a także prawo krajowe i międzynarodowe oraz rusińskie organizacje miejscowe i międzynarodowe. Do najpoważniejszych obecnie trudności zaliczyć można rozproszenie ludności, niechęć władz Ukrainy do ruchu rusińskiego, odrębny rozwój wariantów oraz skłócenie wewnętrzne i dwie orientacje narodowe. Dodać tu można także silne wpływy języków większościowych i powszechny bilingwizm członków społeczności rusińskiej (obok postępującej anglicyzacji i globalizacji języka), co wywołuje częste sytuacje międzyjęzykowych interferencji, a w połączeniu z psychologicznym postrzeganiem swego języka jako języka o niższym prestiżu i mniejszej funkcjonalności skutkuje także ciągłym zmniejszaniem się liczebności użytkowników języka rusińskiego. Na planie ściśle językowym pojawiają się problemy dotyczące grafiki (inwentarz grafemów), ortografii i gramatyki oraz kwestia alfabetu, bo choć cyrylica jest oficjalnym alfabetem Rusinów, to w niektórych wydawnictwach rusińskich (np. publikacjach Kościoła greckokatolickiego na Słowacji lub w Internecie) stosowana jest również łacinka.

Próby tworzenia osobnego standardu, oprócz trzech opisanych w tej pracy, podejmowane są (były) na Węgrzech oraz w Ameryce Północnej (por. Magocsi 2004), jednak najbardziej skomplikowana sytuacja językowa panuje na Zakarpaciu. Prócz negatywnego stosunku władz Ukrainy do ruchu rusińskiego i prób kodyfikacji języka, kłótnie i nieporozumienia trwają wśród samych działaczy rusińskich. Wynikiem tego są co najmniej trzy próby kodyfikacji języka Rusinów zakarpackich¹⁸.

Aktualnie Rusinów za odrębną mniejszość narodową lub etniczną uznały Polska, Węgry, Słowacja, Czechy, Rumunia, Serbia i Chorwacja. Język rusiński funkcjonuje w systemie szkolnym niemal wszystkich wymienionych państw (w Serbii, Chorwacji, Polsce oraz na Słowacji i Węgrzech), zaś na Zakarpaciu jedynie w szkołach niedzielnych. Oddzielne jednostki zajmujące się językiem rusińskim znajdują się na uczelniach wyższych w Nowym Sadzie, Krakowie, Preszowie i Nyíregyházie. W Wojwodinie język rusiński ma status języka urzędowego (od 1974 roku), natomiast na Słowacji i w Polsce status języka mniejszościowego. Języki rusińskie są w pełni funkcjonalnie poliwalentne, używa się ich we wszystkich sferach komunikacyjnych: codziennej, szkolnej (szkolnictwo wszystkich stopni), naukowej (wydawnictwa naukowe, uczelnie), artystyczno-literackiej (poezja, proza, dramat), publicystycznej (czasopisma i gazety), stowarzyszeniowej (sieć organizacji), scenicznej (teatry), medialnej (audycje radiowe i telewizyjne, Internet) oraz konfesyjnej (przekłady *Pisma Świętego*, oryginalne prace teologiczne, język kazań).

¹⁸ Jako próby kodyfikacji traktować można następujące prace: Ihor Kercza, *Русинський язык: очерк комплексної практичної граматики* (1992), Ihor Kercza, Stepan Popowycz, *Материнський язык: писемниця русинського языка* (1999) oraz Думитрій Sydor, *Грамматика русинського языка* (2005).

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKÓW RUSIŃSKICH

Język rusiński w Serbii

Rusiński standard z Wojwodiny jest językiem mieszanym, opartym na systemie wschodniosłowiańskim (karpackorusińskim) z bardzo silnymi wpływami zachodniosłowiańskimi (wschodniosłowackimi), a dodatkowo, w wyniku długotrwałego przebywania w środowisku serbskim, nabył on także cech języka serbskiego.

Proces kodyfikacji (najwcześniejszy spośród języków rusińskich) dokonał się w 1923 roku, kiedy Gawriił Kostelnik, „ojciec języka i literatury rusińskiej”, napisał i wydał pierwszą gramatykę rusińską: *Граматика бачваньско-рускей бешеду*. Po wojnie model standaryzacyjny uzupełniono pracami Mikołaj Kocziszca oraz najnowszymi słownikami i gramatyką Julijana Ramacza.

Język i pismo Rusinów od 1974 roku jest jednym z sześciu oficjalnych języków i pism urzędowych organów Okręgu Autonomicznego Wojwodiny, co oznacza, iż w języku rusińskim publikowane są tam wszelkie dokumenty prawne ogłaszane przez władze okręgu. Ponadto, rusiński jest także językiem urzędowym na terenie sześciu gmin, które zamieszkuje największa liczba Rusinów. W języku rusińskim ukazuje się regularnie prasa (tygodniowa, miesięczna, kwartalna), a także codzienne audycje radiowe i telewizyjne w Radiu i Telewizji Wojwodiny. Działa również profesjonalny teatr rusiński. Język rusiński istnieje na wszystkich poziomach w systemie szkolnictwa Serbii i Chorwacji, a od otwarcia w 1973 roku *Lektoratu języka rusińskiego* (obecnie *Instytutu Rutenistyki*) na Uniwersytecie w Nowym Sadzie, także na poziomie uniwersyteckim.

Wybrane cechy charakterystyczne wariantu wojwodińskiego języka rusińskiego

Cechy fonetyczne:

- system 32 fonemów – 5 samogłosek ([i][e][a][o][u]) i 27 spółgłosek;
- rozwój psł. półsamogłosek **ʋ*, *ʋ* > *o*, *e*, na przykład *сон*, *нес*;
- rozwój psł. **ě* > *e*, *i* (oraz rzadko *a*, *ja/'a*), na przykład *квет*, *зрux* oraz *цали*;
- rozwój psł. nosówek **ę* > *e* lub *ja/'a* oraz **ǫ* > *u*, na przykład *месо*, *заяц* oraz *рука*, *муж*;
- tylko jeden fonem [i] (*u*), brak zaś odpowiedników [y] i tylnego, gardłowego [ɨ], na przykład *дим*, *язик*;
- metateza (rzadko pełnogłos) psł. grup *TǎrT*, *TǎlT* > *TraT*, *TlaT*, *TěrT*, *TělT* > *TreT* lub *TereT*, *TleT*, na przykład: *брада*, *глава*, *брег*, *чересло*, *млеко*;

- metateza nagłosowych grup $\acute{a}rT > roT$, $\acute{a}lT > loT$, laT , na przykład: *ровни, локец, лакоми*;
- rozwój psł. sonantów $*r, \acute{r} > ar, er$ oraz $l, \acute{l} > lu, ol$, na przykład: *тарт, тварди, верх, слунко, поли*;
- rozwój psł. $*dj, tj, kt' (gt')$ (oraz t, d przed przednią samogłoską) $> \mathfrak{z}, c$, z tym że we współczesnych pożyczkach z serbskiego, węgierskiego lub ukraińskiego pojawiają się miękkie t', d' , na przykład: *дзеци, медзи, косци, оцеци, моц, пеци* ale *андя, надія, ладя*;
- palatalizacja s, z i l, n przed samogłoską rzędu przedniego $> \mathfrak{s}, \mathfrak{z}$ i l', n' , na przykład *мешац, жима* i *хлеб, конец*;
- rozwój psł. tylnojęzykowego $*\chi > \mathfrak{s}$ w procesie II i III palatalizacji, na przykład *шицко*;
- rozwój psł. grupy $*kv, gv + \acute{e}, i > kv, gv$, na przykład *квет, гвизда*;
- zachowane psł. grupy $*dl$, na przykład *мидло, садло*;
- psł. $*g$ dało gardłowe h [γ] (w zapisie \mathfrak{z}), ale w pożyczkach nowszych oraz onomatopiejach istnieje także $[g]$, zapisywane jako \mathfrak{r} , na przykład *зудак, плуз*, ale *терета товля*;
- stały akcent na przedostatniej sylabie.

Cechy graficzne:

- alfabet ma 32 znaki: pięć samogłoskowych (a, e, u, o, y), cztery jotowane ($\acute{e}, \acute{i}, \acute{u}, \acute{y}$), miękkki znak (\mathfrak{b}) oraz spółgłoskowe ($\mathfrak{z}, \mathfrak{c}, \mathfrak{s}, \mathfrak{z}$).

Cechy morfologiczne:

- końcówka N. l. poj. r. męskiego i nijakiego $-om$, a r. żeńskiego $-u$, na przykład *столом, местом*, ale *школу*;
- w formach Msc. l. poj. z końcówką $-e$ dochodzi do palatalizacji: $d, t, z, s, l, n > \mathfrak{z}, c, \mathfrak{z}, \mathfrak{s}, l', n'$ (w grafii *дз, ц, ж, ш, ль, нь*), na przykład *месце, леше*;
- końcówka D. l. mn. wszystkich trzech rodzajów ma końcówkę $-ох$, na przykład *столох, местох, школах*;
- rzeczowniki żywotne r. męskiego posiadają końcówkę C. = Msc. $-ови$, na przykład *коньови, сушедови*;
- końcówki przymiotnika twaridotematowego: w l. poj. $-i, -e, -a$ i w l. mn. $-i$ oraz miękkotematowego: $-ji, -je, -ja$ i w l. mn. $-ji$;
- zaimki osobowe: *я, ти, вон, воно, вона, ми, ви, вони*;
- zaimki dzierżawcze mają formy: w l. poj. *мой, мойо, моя* i w l. mn. *мойо*;
- zaimki pytajne *хто, що*;
- nietypowe formy liczebników: *нейц, шейц, дзевец, дзешец, еденац, дваец*;
- bezokolicznik czasowników na $-c$, na przykład *читац, писац*;

- cz. terażniejszy czasowników zakończone na: *-u, -eš, -e, -eme, -ete, -ut'* lub *-m, -š, -t', -me, -te, -ut'*;
- cz. przyszyły prosty tworzony jest od czasowników dokonanych, na przykład *я поўдзем*, a cz. przyszyły złożony od formy przyszyłej czasownika posiłkowego *буц* i bezokolicznika, na przykład *я будзем читац, ти будзеи нисац*;
- cz. przeszły prosty tworzony jest za pomocą form imiesłowu cz. przeszłego na *-l* i podmiotu (zaimka osobowego), na przykład *я читал, вон писал*, a w przypadku braku podmiotu tworzy się za pomocą tegoż imiesłowu i form osobowych czasownika posiłkowego *буц*: *сом, ши, зме, сце* (z wyjątkiem 3. osoby l. poj. i l. mn.), na przykład *читал сом, писал*;
- istnieje plusquamperfectum: *я бул читал/бул сом читал*.

Cechy składniowe:

- konstrukcje ze spójnikiem *da* (zamiast *že*) ukształtowane pod wpływem języka serbskiego;
- użycie serbskiego przyimka *za* (zamiast *na*), na przykład *паліво за жиму*: *паліво на жиму*;
- konstrukcja *о два роки*.

Cechy leksykalne:

- dawna leksyka karpacka oraz dziewiętnasto- i dwudziestowieczne pożyczki z *jazyczja* (języka *ugrońskiego*): *засидание, город*, z cerkiewszczyzny: *понеже* oraz ukraińskiego: *просвітни*;
- liczne zapożyczenia z serbskiego i chorwackiego (*кафич, да*) oraz z węgierskiego (*варош, валал, чижма*) i niemieckiego (*хайзибан, маляр*), a także za pośrednictwem serbskiego z innych języków, na przykład tureckiego (*бостан, кафана, инат*).

Język rusiński na Słowacji

Język rusiński na Słowacji oficjalnie skodyfikowany został w Bratysławie 27 stycznia 1995 roku, z chwilą uroczystego ogłoszenia *Deklaracji o kodyfikacji języka rusińskiego na Słowacji*. Tym samym stał się drugim skodyfikowanym literackim językiem rusińskim, opartym przede wszystkim na granicznych gwarach rusińskich dialektów zachodnio- i wschodniozemplińskich¹⁹, obejmujących obszar między rzekami Cirocha i Udava a rzeką Vyrava.

¹⁹ Według profesora Vaňki, oparcie języka literackiego Rusinów Słowacji na gwarach zachodnio- i wschodniozemplińskich nie wynika bynajmniej z faktu, że są to gwary najbardziej rozpowszechnione i przejściowe między łemkowskimi a werchowińskimi, ale z tego, że z okręgu

Za podstawę kodyfikacji języka rusińskiego na Słowacji posłużyły prace gramatyczne, głównie autorstwa Jurija Pańki i Wasyla Jabura²⁰, stworzone jako rezultat postanowień I Kongresu Języka Rusińskiego, a także podręczniki, publikacje beletrystyczne i naukowe, czasopisma („Русин”, „Народны новинкы” i „INFO Русин”). Wsparciem dla procesów kodyfikacyjnych, zainicjowanych i koordynowanych przez organizację *Русиньска оброда*, okazała się praktyka realizowana w rusińskich parafiach greckokatolickich, szczególnie zaś działalność translatorska księdza Frantiszka Krajniaka. Dziesięć lat po oficjalnym ogłoszeniu standardu, 1 września 2005 roku dokonano zmian kilku zasad pisowni i gramatyki.

Język rusiński jako przedmiot w szkołach podstawowych na Słowacji wprowadzono od roku szkolnego 1997/1998, a od 2002/2003 uczy się go także w gimnazjach. W 1998 roku język rusiński trafił również na uczelnię wyższą – Uniwersytet w Preszowie. Początkowo w ramach Instytutu Studiów Narodowościowych i Języków Obcych, a od 1 marca 2008 roku jako odrębna jednostka uniwersytecka – Instytut Języka i Kultury Rusińskiej Uniwersytetu w Preszowie. Używany jest także w urzędach 93 wsi (wszędzie tam, gdzie narodowość rusińską zadeklarowało ponad 20% mieszkańców). Język rusiński (od 1985 roku) funkcjonuje także w sferze medialnej oraz teatralnej – w przedstawieniach profesjonalnego Teatru im. A. Duchnowycza z Preszowa.

Wybrane cechy charakterystyczne wariantu słowackiego języka rusińskiego

Cechy fonetyczne:

- system 39 fonemów (7 samogłoskowych [i], [e], [u], [o], [a], [y], [ɨ] oraz 32 spółgłoskowe);
- opozycje fonemów tylnojęzykowych: [ɣ] – [χ], [k] – [g], na przykład *нога* – *муха*, *рука* – *сігнал*;
- trzy fonemy: [i], [y] oraz [ɨ] (w grafii odpowiednio: *i*, *u*, *ы*);
- fonem średniowysoko-podniebienny, tylny [ɨ], pochodzi z psł. *y (pie. *ū) (np. *сын*) i strus. *ы* (np. *бык*), z psł. grup połączeń *ТръТ*, *ТръТ* i *ТльТ*, *ТльТ* (np. *блыха*, *слыза*, *тырвати*), z jeru napiętego w końcówkach przymiotników odmiany złożonej (np. *білий*), z dawnego *i* po *ž*, *š*, *č* (np. *жывий*,

Zemplina pochodzi elita rusińska, która angażowała się w tworzenie standardu – pisarze, publicyści, redaktorzy czasopism tworzący w tym dialekcie.

²⁰ Jurij Pańko, *Нормы русиньского правопису* (1992), Jurij Pańko (red.), *Орфографічний словник русиньского языка* (1994), Wasyl Jabur, Jurij Pańko, *Правила русиньского правопису* (1994), Jurij Pańko (red.), *Русиньско-русько-українсько-словенсько-польський словник лінгвістичних термінів* (1994).

шыти), a także pojawia się w prefiksie *vy-* (np. *выходити*) i w nowszych zapożyczeniach (np. *апотыка, шпыталь*);

- rozwój psł. półsamogłosek *ʋ, ʋ > o, e, na przykład *сон, пес*;
- rozwój psł. *ě > i, na przykład *квит, зрѣх, цѣлый*;
- rozwój psł. nosówek *ε > ja/'a oraz ρ > u, na przykład *мясо, пята* oraz *рука, муж*;
- pełnoglós (rzadziej metateza) psł. grup TǎrT, TǎłT > ToroT, ToloT i TraT, TlaT, TěrT, TěłT > TreT lub TereT, ToloT, na przykład *борода, глава/голова, берег, молоко*;
- metateza nagłosowych grup ǎrT > roT, ǎłT > loT, laT, na przykład *робота, локоть, лакомый*;
- rozwój psł. sonantów *r, r' > or, er oraz l, l' > o, ol, na przykład *морз, твердый, солнце, польный*;
- rozwój psł. *dj, tj, kt'(gt') > ž, č, na przykład *меджа, свѣчка*;
- rozwój psł. tylnojęzykowego *χ > š w procesie II i III palatalizacji, na przykład *вишитко*;
- zachowanie lub uproszczenie psł. grupy *dl > dl lub l, na przykład *мидло, сало*;
- ubezdźwięcznienie dźwięcznych spółgłosek wygłosowych (z wyjątkiem [v], które staje się [ʋ] niezgłoskotwórczym);
- akcent jest swobodny, rosnący.

Cechy graficzne:

- grafika rusińska jest kombinacją głównie reguły fonematycznej, a także morfologicznej i etymologicznej;
- alfabet zawiera 36 grafemów: 7 samogłosek (a, e, i, u, ы, o, y), 5 jutowanych (я, ю, ѓ, є, ї) oraz 22 spółgłoski; dodatkowo miękki znak ь (oznacza miękkość poprzedniej spółgłoski lub rozdziela), a dla funkcji rozdzielającej używa się twardego ъ.

Cechy morfologiczne:

- końcówka N. l. poj. rzeczowników I deklinacji na -a i III deklinacji żeńskiej spółgłoskowej posiada końcówki -ov lub -jov (r. żeński) lub oboczne -ov/-om i -jom (r. męski i nijaki), na przykład *женов, землѣв і старостов/старостом*;
- w formie W. l. poj. nazw własnych I deklinacji oboczne formy pełne i ściągnięte, na przykład *Аницѣ – Аницѣ, бабо – баб*;
- w D. l. mn. I deklinacji rzeczowników na -a końcówki najczęściej -ø lub rzadko -iv/-jiv, na przykład *жен, старост/старостів*;
- końcówka C. l. mn. rzeczowników I deklinacji na -a to -am/-jam (z oboczną dla r. męskiego -im/-jim), na przykład *женам, старостам/старостім*;

- końcówka C. I. poj. rzeczowników r. męskiego to w I deklinacji *-ovi/-jovi*, a w II *-ovi/-jovi* (dla żywotnych) lub *-u/-ju* (dla nieżywotnych), na przykład: *старостови, сынови і ножуку*;
- rzeczowniki dawnej V deklinacji na *-ę* (z rozszerzeniem *-en*) zachowały archaiczną krótką formę M. I. poj. na *-ja*, na przykład *теля, ягня*, a w formach przypadków zależnych z rozszerzeniem *-at- -t-*, na przykład: *теля – теляти, ягня – ягняти, вымя – вымяти*;
- końcówki przymiotników twar-dotematowych: w I. poj. *-uj, -e, -a* i l. mn. *-y* oraz miękkotematowych: w I. poj. *-ij, -je, -ja* i l. mn. *-ji*;
- zaimki pytajne *хто, што*;
- zaimki osobowe *я, ты, він, она/вна, оно/вно, мы, вы, они/вни* (w N. I. poj. formy *мнов, тобов, собов*);
- bezokolicznik czasownika zakończony jest na *-ty*, na przykład *читати, купувати* lub *-či*, na przykład *печи, мечи*;
- cz. terażniejszy czasowników zakończony na: *-u/-ju, -eš/-ješ, -e/-je, -eme/-jeme, -ete/-jete, -yt’/-jut’, -y/-ju, -yš/-iš, -yt’/-it’, -yme/-ime, -yte/-ite, -at’/-jat’* oraz *-m, -š, -t’, -me, -te, -yt’/-jut’*;
- cz. przyszyły prosty (czasowniki dokonane) oraz złożony z formy przyszłej czasownika *быти* (*буду, будеш, буде, будеме, будете, будуть*) i formy bezokolicznika, na przykład (*я*) *буду робити*;
- cz. przeszły prosty, syntetyczny złożony z formy imiesłowu cz. przeszłego na *-l* z zaimkiem osobowym (np. *я робив, я читав, ты читала, оно читало*) lub złożony, analityczny, z formą cz. przeszłego i formą osobową czasownika *быти* (*єм, єсь, єме, єте*), na przykład *читав єм/читала єм* (w formie żeńskiej może się skrócić do formy *-m* lub *-s’*, na przykład *читала-м, читала-сь*).

Cechy leksykalne:

- oprócz leksyki prasłowiańskiej i wschodniosłowiańskiej (karpackorusińskiej, ukraińskiej), liczne wpływy języków zachodniosłowiańskich (słowackiego oraz polskiego), a także rosyjskiego i cerkiewszczyzny (*jazyczja*);
- leksyka niesłowiańska to głównie zapożyczenia rumuńskie (wołoskie) dotyczące najczęściej terminologii pasterskiej (*ватра, кошара, клят*), a także niemieckie (słownictwo rzemieślnicze, wojskowe: *гоблик, шустер, твер, капраль*) i węgierskie (*бетяр, биров, валов*).

Język rusiński w Polsce

Odrodzenie językowe Łemków, podobnie jak w innych krajach, było wynikiem działania warstwy inteligencji łemkowskiej o orientacji rusińskiej oraz stopnio-

wego wprowadzania języka do kolejnych sfer funkcjonalnych. Jest to obecnie trzeci, skodyfikowany język rusiński.

W Polsce kodyfikację oparto na gwarach zachodniołemkowskich, których zasięg w ciągu ostatniego półwiecza rozszerzył się na całą rozproszoną społeczność łemkowską. Związane to było ze specyfiką owej społeczności, rozsianej po całej Polsce, w której historyczne podziały gwarowe znajdują się w fazie zaniku. Podstawą procesu standaryzacji, obok literatury i prasy, była gramatyka Henryka Fontańskiego i Mirosławy Chomiak *Gramatyka języka łemkowskiego/Граматыка лемківського языка* (I wydanie: 2000, II wydanie: 2004) oraz słownik Jarosława Horoszczaka z 2004 roku: *Словник лемківсько-польській, польсько-лемківській*²¹.

Współczesny uzus łemkowski kształtują pisarze, poeci, publicyści, z których postacią najważniejszą jest Piotr „Murianka” Trochanowski (1947–), poeta, pisarz, redaktor czasopisma „Бесіда”, redaktor antologii poezji dziecięcej *Мамко, куп ми книжку* (1995) i autor elementarza *Буквар* (2003), a także Helena Duć-Fajfer (1960–), redaktorka antologii powysiedleńczej literatury łemkowskiej *Ци то лем туга, ци надія* (2002), poetka i inicjatorka otwarcia kierunku filologia rusińsko-łemkowska na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie.

Na mocy Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 6 stycznia 2005 roku język łemkowski, jako język łemkowskiej mniejszości etnicznej, może funkcjonować jako język pomocniczy w gminach, gdzie co najmniej 20% deklaruje narodowość łemkowską. W przypadku przestrzeni publicznej, pojawia się sporadycznie. Funkcjonuje w sferze mediów (prasa oraz nieregularne audycje radiowe i telewizyjne).

Od początku lat dziewięćdziesiątych prowadzone są lekcje języka łemkowskiego w szkołach podstawowych, a od 1999 roku język ten wszedł oficjalnie do programu nauczania wszystkich stopni edukacji. W 2001 roku na Uniwersytecie Pedagogicznym powołano filologię rosyjską z językiem rusińsko-łemkowskim, której głównym celem było wykształcenie kadry nauczycieli języka łemkowskiego.

Wybrane cechy charakterystyczne wariantu polskiego języka rusińskiego (języka rusińsko-łemkowskiego)

Cechy fonetyczne:

- system fonetyczny z 42 fonemami (sześć fonemów samogłoskowych [a], [e], [i], [ɨ], [o], [u] oraz 36 spółgłoskowych);
- sześciu fonemom samogłoskowym odpowiada 7 głosek ([a], [e], [i], [y], [ɨ], [o], [u]), ponieważ [i] i [y] są wariantami jednego fonemu;

²¹ Jeszcze przed oficjalną kodyfikacją, autorzy tych publikacji wydali swoje prace. W 1992 roku Mirosława Chomiak wydawał dwie gramatyki: *Перша граматыка лемківського языка* i *Лемківська граматыка для діти*, a rok później Jarosław Horoszczak – *Перший лемківсько-польській словник* (1993).

- dwa odrębne fonemy [i] (oraz jego wariant [y]) oraz tylne, gardłowe [ɨ];
- rozwój psł. półsamogłosek **ь, ъ* > *o, e*, na przykład *сон, пес*;
- rozwój psł. **ě* > *i*, na przykład *квит, зрѣх*;
- rozwój psł. nosówek **ę* > *ja/'a* oraz **q* > *u*, na przykład *мясо, пят* oraz *рука, мука*;
- ubezdźwięcznienie twardych spółgłosek dźwięcznych na końcu wyrazów;
- zmiękczenie poprzedzających spółgłosek przez samogłoskę *i*, na przykład *свит [śv'it], сѣно [śino]*;
- historyczne wymiany samogłoskowe: *o* : *i* (*кин* : *коня*) i *e* : *i* (*летѣти* : *лѣтати, осѣн* : *осени*);
- charakterystyczna artykulacja fonemu [v], w grafii oznaczanego jako *ѿ*:
 - jak [v] na początku wyrazów przed spółgłoskami dźwięcznymi, na przykład *вляти* [vlati];
 - jak niezgłoskotwórcze [ɯ] między samogłoskami (oprócz *i*), po samogłosce a przed spółgłoską oraz na końcu wyrazu, na przykład *вода* [ɯoda], *нозавкы* [nozavkɯy];
 - jak [f] w wyniku ubezdźwięcznienia, na początku wyrazu przed bezdźwięcznymi, na przykład *ѿкопати* [fkopati];
 - jak [χ] przed [p], na przykład *ѿпастѣ* [χpastɨ];
 - jak [ɣ] przed [ɯ], [m], [b], [d], [d'], na przykład *ѿлони* [ɣlonɯ], *ѿмерти* [ɣmertɨ];
- opozycje fonemów tylnojęzykowych [ɣ] : [χ] i [g] : [k], na przykład *гора* : *хвѣст, гѣзда* : *колесо*;
- rozwój psł. grup **dj, tj, kt' (gt')* > *ž, č*, na przykład: *медѣжа, свѣчка, мочы, пѣчы*;
- pełnogłos (rzadziej metateza) psł. grup *TǎrT, TǎłT* > *ToroT, ToloT* oraz *TraT, TroT, TěrT, TěłT* > *TereT, ToloT* oraz *TloT, TlaT*, na przykład: *борода, глава/голова, берег, молоко*;
- metateza nagłosowych grup *ǎrT* > *roT, ǎłT* > *loT, laT*, na przykład *робота, локот, лакомий*;
- rozwój psł. sonantów **r, ř* > *or, er, yr* oraz **l, ř* > *o, ol* [ou], na przykład: *торг, твердий, чорний, сонце, полный*;
- psł. **рь, рь* rozwinęły się głównie w *ыr*, na przykład *кыртыця, тырватѣ*;
- rozwój psł. tylnojęzykowego **χ* > *š* w procesie II i III palatalizacji, na przykład *вѣшитко*;
- rozwój psł. grup **kv, gv + ě, i* > *kv, zv*, na przykład *квит, звѣзда*;
- uproszczenie lub zachowanie (pod wpływem polskim lub słowackim) psł. grupy **dl* > *l, dl*, na przykład *сало, мыдло*;
- akcent stały, na przedostatniej sylabie.

Cechy graficzne:

- pisownia fonematyczna, większość liter oznacza jeden fonem (*щ* oznacza dwa fonemy, a prejotowane znaki *ю, я, є* mogą oznaczać bądź dwa fonemy, bądź samogłoskę i zmiękczenie spółgłoski wcześniejszej);
- alfabet zawiera 34 grafemy: siedem samogłosek (*a, e, i, u, ы, o, y*), trzy jotowane (*я, ю, є*), znak miękki *ь* (oznaczenie miękkości) i twardy *ѣ* (znak rozdzielający lub oznaczający niepalatalność spółgłoski poprzedzającej), a także 22 spółgłoski.

Cechy morfologiczne:

- rozszerzenie, obok regularnych, w M. l. mn. rzeczowników r. męskiego i żeńskiego I i II deklinacji: *-ove*, na przykład *няньове, нонашкове*;
- formy imion własnych r. żeńskiego w W. l. poj. mają, obok regularnych, skrócone formy, na przykład *Олено/Олен, Камрено/Камрен*;
- zachowanie dawnych form krótkich w M. l. poj. dawnej V deklinacji spółgłoskowej na *-ja / -'a < -ę* i pozostałych form z rozszerzeniem *-jat / -'at < -ęt-*, na przykład *теля, телята/теляте, дівча-дівчата/дівчате* oraz *-ja / -'a < -ę* i pozostałych form z rozszerzeniem *-en- < -en-*, na przykład *вымя-вымена/вымени*;
- końcówka w N. l. poj. *-om* uogólniona została na rzeczowniki wszystkich rodzajów;
- końcówki przymiotników twar-dotematowych: w l. poj. *-yj, -e, -a* i l. mn. *-y (ы)* oraz miękkotematowych: w l. poj. *-ij, -je, -ja*, i l. mn. *-i*, a w przymiotnikach z tematem zakończonym na tylnojęzykowe *-k, -h, -χ* końcówki: w l. poj. *-ij, -j/-'e, -a* i l. mn. *-y (ы)*;
- zaimki pytajne *хто, што*;
- zaimki osobowe: *я, ты, він, оно, она, мы, вы, они*;
- bezokolicznik na *-ty* (lub *-čy*), na przykład *робити, писати, печы*;
- cz. terażniejszy czasowników: *-u/-ju, -eš/-ješ, -e/-je, -eme/-jeme, -ete/-jete, -ut/-jut* i *-u/-ju, -ыš/-yš, -yt/-yt, -ыте/-yte, -ыте/-yte, -at/-jat* oraz *-m, -š, -t, -me, -te, -jut*;
- końcówka czasowników l. osoby l. mn. *-me*, na przykład *робиме*;
- cz. przyszły prosty czasowników dokonanych, a cz. przyszły złożony z form cz. przyszłego czasownika *быти* (*буду, будеш, буде, будеме, будете, будут*) i form imiesłowu cz. przeszłego na *-l* dla l. poj. oraz form bezokolicznika dla l. mn., na przykład *буду робил*, ale *будеме робити*;
- cz. przeszły prosty złożony z formy imiesłowu cz. przeszłego na *-l* czasownika *быти* z zaimkiem osobowym, na przykład *я робил* lub złożony z osobowej formy czasownika *быти* i formy cz. przeszłego czasownika, na przykład *я ем робил/робил ем* (w przypadku formy r. żeńskiego może dojść do skrócenia, np. *я робилам, ты робилас*).

Cechy leksykalne:

- oprócz słów prasłowiańskich i wschodniosłowiańskich (karpackorusińskich, ukraińskich), liczne zapożyczenia zachodniosłowiańskie (przede wszystkim z języka polskiego oraz, rzadziej, ze słowackiego), a także rosyjskiego i cerkiewszczyzny (*jazyczja*);
- starsze zapożyczenia niesłowiańskie z rumuńskiego (wołoskiego) – słownictwo pasterskie, toponimy (*магура, кошара, колиба*) oraz z niemieckiego (*ляйбик, унарзет*) i węgierskiego (*валал, тазда, босорка*).

Bibliografia

- Barić, Eugenija, 2007: *Rusinski jezik u procjepu prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb.
- Duć-Fajfer, Helena, 2001: *Literatura lemowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kraków.
- Duličenko, Aleksandr D., 1996: *Carpatho-Rusyn in the Context of Regional Literary Languages of the Contemporary Slavic World*, w: Paul R. Magocsi (ed.), *A New Slavic Language Is Born. The Rusyn Literary Language of Slovakia*, New York, s. 1–17.
- Fontański, Henryk, 1994: *Najnowsze próby kodyfikacji języka Rusinów karpackich*, w: *Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich*, Katowice, s. 55–60.
- Fontański, Henryk, Chomiak, Mirosława, 2000: *Граматыка лемківського языка*, Katowice.
- Magocsi, Paul, Robert, 2004: (red.) *Русинський язык*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole.
- Magocsi, Paul, Robert, 1996: *A New Slavic Language is Born. The Rusyn Literary Language of Slovakia*, New York.
- Magocsi, Paul, Robert, Pop, Ivan, 2002: (red.) *Encyclopedia of Rusyn history and culture*, Toronto.
- Rieger, Janusz, 1995: *Słownictwo i nazewnictwo lemowskie*, Warszawa.
- Stieber, Zdzisław, 1982: *Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia*, Wrocław.
- Дуличенко, Александер А., 2008: *Jugoslavo-Ruthenica II*, Нови Сад.
- Фејса, Михайло, 2006: (red.) *Русини = Руснаци = Ruthenians (1745–2005) I*, Нови Сад.
- Фејса, Михайло, 2008: (red.), *Русини = Руснаци = Ruthenians (1745–2005) II*, Нови Сад.
- Ябур, Василь, Плішкова, Анна, 2009: *Сучасний русинський списовний язык*, Пряшів.
- Магочій, Павло, Роберт, 1994: *Русини на Словенську*, Пряшів.
- Магочій, Павло, Роберт, 2007: *Народ нивідкы. Лустрована історія карпаторусинів*, Ужгород.
- Плішкова, Анна, 2008a: *Русинський язык меджі двома конгресами*, Пряшів.
- Плішкова, Анна, 2008b: *Русинський язык на Словенську*, Пряшів.

Плїшкова, Анна, 2008с: *Гляданя консензу при формованю койне на прикладї тексту книжки „Народ нивыдкы”*, w: *Русиньскый язык меджі двома конгресами*, Анна Плїшкова (ед.), Пряшів, s. 219–232.

Рамач, Юлиан, 2002: *Граматика руского языка за I, II, III и IV класу гимназиї*, Београд.